

811.163.41'366.58

<https://doi.org/10.18485/kij.2021.68.1.3>

ДУШКА Б. КЛИКОВАЦ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 04.05.2021.

Прихваћен: 09.05.2021.

О ВРЕМЕНСКИМ (ИНДИКАТИВНИМ) ЗНАЧЕЊИМА ГЛАГОЛСКИХ ВРЕМЕНА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (1)

У раду се разматрају временска значења глаголских времена у српском језику на основу приступа који је установио А. Белић, а развили и модификовали други граматичари. Објашњава се појам временског (индикативног) значења, а затим и његове врсте – апсолутно, релативно и безвременско. Коментаришу се решења у важећој граматици за средњу школу која ауторка сматра спорним, са ослонцем на постојећу литературу. На крају се објашњење теоријски апарат примењује на анализу текста.

Кључне речи: српски језик, временска значења глаголских времена, апсолутна значења, релативна значења, презент, перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат, приповедање.

1. Увод

Иако су значења глаголских времена предвиђена школским програмима, њима се у настави не посвећује много пажње.¹ Вероватно је да за то постоји више разлога: сама тема се чини компликованом, можда на студијама није детаљно обрађена, а обично се сматра да у вези с употребом глаголских облика није потребно давати никакве нормативне препоруке. Ипак, то је једно од најзанимљивијих области у синтакси, уз то и веома погодно за корелацију наставе језика и наставе књижевности, а имплицира, као што ћемо видети, и нека нормативна питања.

* klikovac@fil.bg.ac.rs

¹ Овај чланак је настао на основу предавања које смо одржали на 62. републичком зимском семинару за професоре и наставнике српског језика, у јануару 2021. године. У време кад је предавање припремано, на сајту РТС-а посвећеном онлајн настави није било ниједне презентације о теми употребе глаголских облика – што нас је и мотивисало да се за ову тему одредимо. – Чланак се, због дужине, објављује у два дела.

Разумевању значења глаголских облика не погодује ни чињеница што у литератури из те области има несугласица и различитих теоријских решења, проистеклих из потребе, више пута истицане, да се приступ који је установио А. Белић (1998 [21958] и другде) даље разради и прецизира (преглед развоја тог приступа од његовог настанка до данас даје Танасић 2020, који нуди и своја решења, као допуну Белићевој теорији). Наш је циљ у овом раду да ову област учинимо приступачнијом у настави тако што ћемо се осврнути на нека питања која су се у приступу који је установио Белић, а прихватио М. Стевановић (31979 и другде) показала спорним и о којима се у литератури дискутовало. Као предлогак послужиће нам поглавље „Систем глаголских облика и његова употреба” из *Граматики српског језика за гимназије и средње школе*, која се већ дуже користи као средњошколски уџбеник из синтаксе. Аутор тог поглавља, Ж. Станојчић, безрезервно примењује Белићев и Стевановићев приступ. У својим коментарима ослањаћемо се на решења која сматрамо најприхватљивијима, а нарочито на нека која је понудио П. Сладојевић, пре свега у својој докторској дисертацији, посвећеној употреби глаголских облика у српском језику (Сладојевић 1966).² При томе ћемо се ограничити на временска значења глаголских времена, а и њих ћемо разматрати само у оној мери у којој би то могло бити релевантно за школску наставу.

Најпре ћемо рећи нешто о разлици између стварног времена и глаголског времена (т. 2), а затим изнети основну дихотомију у белићевском приступу синтакси глаголских времена – ону између апсолутива и релатива, и илустровати је на примерима презента, перфекта и футура (т. 3). После тога ћемо проговорити о најважнијим спорним питањима у вези са презентом (т. 4), перфектом (т. 5), плусквамперфектом (т. 6), аористом (т. 7) и имперфектом (т. 8), као и о томе дали употреба прилошких одредби аутоматски чини глаголско време релативним (т. 9). Затим ћемо се позабавити приповедачком употребом глаголских времена (т. 10). Следе закључак (т. 11) и анализа употребе глаголских времена у краћем тексту, помоћу теоријског апарата који смо објаснили (т. 12).

2. Шта је време?

Поћи ћемо од значења речи *време* која ће за нас бити релевантна. Једно је појам времена које, по људском разумевању, постоји у стварности. Тако под т. 1 *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (надаље: *РСАНУ*) наводи два значења; прво је оно које тај појам има у филозофији: „један од двају објективних и свеобухватних облика постојања материје” – при чему је други облик

² Аутор, одајући признање Александру Белићу за формулисање теорије о основним категоријама употребе глаголских времена, каже (1966: 3): „Усвајајући Белићеву теорију као научну основу за проучавање значења и употребе глаголских времена, ја ћу указати на извесне чињенице у вези с овом теоријом за које ми се чини да захтијевају објашњење или да се могу протумачити боље него што је то чињено до данас.”

постојања материје простор, а друго је „трајање онога што се збива или што постоји (мерено сатима, данима и другим одговарајућим мерама); ограничено, краће или дуже, трајање”. Дакле, овде имамо посла са „спољашњом”, објективном појавом – трајањем у којем се човек мора оријентисати на начин сличан оријентацији у простору. Међутим, пошто човек нема чула помоћу којих би се сналазио у времену (на онај начин на који има чула за сналажење у простору), време се концептуализује, „опојмљује” помоћу метафоре.

Постоји неколико метафора за разумевање времена, али све имају нешто заједничко: време се представља као линеарно (како видимо и у изразима *одужило се време, прекинути време, дуг као гладна година* итд.) и повезано је с појмом кретања. По вероватно најважнијој метафори за разумевање времена, човек се, самим својим постојањем, креће кроз време, од прошлости ка будућности (*Приближавамо се Новој години, Прошао је у животу свашта, Живот је пред тобом, Осврћу се на своју прошлост*).³ Стога се време обично и графички представља као линија са стрелицом надесно, усмерена од прошлости ка будућности.

На тој временској „линији” најважнија је тачка у којој говорник изговара свој исказ и која је за њега *сада*; ту тачку називаћемо *тренутак говора* (у даљем тексту: ТГ).⁴ Период, „одсечак” на временској линији којим је обухваћен ТГ јесте садашњост; одсечак који претходи тренутку говора јесте прошлост; одсечак који следи за тренутком говора јесте будућност.⁵

Друго за нас релевантно значење реч *време* има у споју *глаголско време*. РСАНУ то значење (дато под т. 7) дефинише овако: „облик глаголске промене којим се одређује однос неке радње (стања, бивања) према тренутку говора или каквом другом тренутку у погледу њихове сукцесије”. Шта се, дакле, постиже глаголским временом као обликом глагола? Ситуација се смешта у неки временски одсечак – прошлост, садашњост или будућност. (Очигледно је да је то значење речи *време* метонимијски повезано с првим: глаголско време је облик којим се означава стварно време.)

Дакле, глаголска времена – презент, перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат, футур I – у својим основним значењима ситуацију смештају на временску линију, тј. у стварно време, и та њихова значења се називају *временска*; одговарајући термини у лингвистици уопште јесу *индикативна* или *хронолошка значења*.

³ О концептуализацији времена у српском језику в. опширније у Кликовац 2004: 115–133.

⁴ О овоме најодређеније говори П. Сладојевић (1966: 5). Он истиче да је „полазна тачка” у временској оријентацији *тренутак садашњости* или *тренутак говора говорног лица*, који је „граница између прошлости и будућности” и „нема трајања”.

⁵ В. Сладојевић (1966: 5). Наша дефиниција садашњости је нешто другачије формулисана него његова, која гласи: „све оне чињенице чије постојање [...] почиње прије тренутка садашњости или тренутка говора говорног лица, а не завршава се до тренутка садашњости или тренутка говора говорног лица – ми сматрамо [...] за садашње” (истицање изворно).

За разлику од глаголских времена, глаголски начини (модуси) типично имају *модална значења* – означавају иреалну ситуацију и/или ситуацију према којој постоји неки субјективни став. Међутим, као што је добро познато, и глаголска времена секундарно могу имати модална значења, као што и глаголски модуси могу имати, као мање типична, и временска значења.

3. Апсолутно и релативно временско значење глаголских времена

3.1. Како истиче Белић, глаголско време ситуацију коју означава може оријентисати према према ТГ; такво његово значење у белићевској традицији назива се индикативним, а овде ћемо га називати *апсолутним*.⁶ Ако ситуацију коју означава оријентише према неком другом тренутку (прошлом или будућем), онда оно има *релативно значење*.⁷

3.2. Приказаћемо сада апсолутна и релативна значења презента, перфекта и футура I.

Белић истиче да презент има опште временско значење истовремености (1998 [1958]: 224 и на другим местима);⁸ ако означава ситуацију која је истовремена са ТГ, то је његово апсолутно значење (пр. 1); ако је ситуација коју означава

⁶ Терминолошко питање је овде важно зато што се тиче и означених појмова. Белић (1998 [1958]) је разликовао, на једној страни, „права временска значења” или „прави индикатив” или „индикатив у ужем значењу” – или, краће, „индикатив”, и, на другој страни, „неправа временска значења” или „релатив”. Стевановић преузима Белићеву терминологију и објашњава да је индикатив „временско одређивање радње”; ако се радња одређује према „временском периоду говорења”, онда је то „прави индикатив”, а ако се одређује према „ма којем другом моменту”, онда је то „релативни индикатив, који краткоће ради називамо релативом” (Стевановић 1979: 577). Ј. Вуковић (1967) у тим значењима употребљава термине „апсолутни” одн. „релативни индикатив” (в. и објашњење на стр. 370) – за које решење Сладојевић констатује да је „свакако корак ка усавршавању терминологије, а тим и рашишћавању појмова” (Сладојевић 1966: 6); на другом месту такође каже да синтаксички индикатив „можемо звати и апсолутном временском употребом времена, с обзиром на то да је вријеме говора говорнога лица с лингвистичкога гледишта најапсолутнија могућа полазна тачка за хронолошко одређивање појава” (*исто*: 8). Термин „апсолутна употреба” налазимо и код самог Стевановића (1979: 578). Станојчић (¹²2010) преузима термине „индикатив” и „релатив”. Ми се одлучујемо за Вуковићево решење, као терминолошки најдоследније.

⁷ Разликовање тих двеју *врста значења* глаголских времена суштински је Белићев допринос у овој области, будући да су граматичари пре њега разликовали апсолутна и релативна *глаголска времена* (в. Сладојевић 1966: 2–3).

⁸ Сладојевић (1966: 53–55) се с таквим решењем не слаже, него сматра да је основно значење презента (несршених глагола) значење праве садашњости, а да су његова остала значења, укључујући и релативно, добијена од њега транспозицијом. Међутим, та два гледишта се не искључују. Речено савременим језиком теорије прототипа, временска значења презента могу сачињавати прототипску категорију, са апсолутним презентом као центром категорије (како имплицира Сладојевић); истовремено, постоји и значење истовремености као општије, „схематско”, које обухвата апсолутна и релативна значења (како имплицира Белић). Наравно, ово је синхрона анализа, која не узима у обзир порекло презентског значења у индоевропском (које коментарише Сладојевић).

истовремена са неких прошлим (пр. 2, 3) или будућим тренутком (пр. 4), то су његова релативна значења:⁹

- (1) На овом је друму задуго стајао и плакао, док ево ти царског татарина па му каже:
[...]
– Како си? Шта радиш?
– Фала богу, здраво, како си ти?
– А шта ти је те плачеш? (*Царев зет и крилата баба*)
- (2) [...] сутрадан [царев син] опет у змајев двор, и нађе царицу, а она седи сама у двору и сузе рони. (*Златна јабука и девет пауница*)
- (3) А њих двоје, кад опазе за собом змаја где [=како] их тера, препадну се [...]. (*Златна јабука и девет пауница*)
- (4) Ако за седам дана то не урадиш, није на теби главе. (*Златорунни ован*)

У пр. 1 ситуације означене глаголима *си*, *радиш*, *је*, *плачеш* одвијају се у тренутку који је за говорника „сада”. У пр. 2 глаголи *седи* и *рони* означавају прошле ситуације, које су се одигравале у прилици кад је царев син видео царицу. Наиме, приповедач се „преселио” у прошли тренутак и из тог тренутка посматра те ситуације као да се одвијају пред његовим очима. У пр. 4 говорник се „преселио” у будућност (која је означена изразом *за седам дана*) и из тог тренутка посматра ситуацију означену глаголом *није* као истовремену (в. и т. 4.3). У пр. 3 релативни презент *тера* налази се у изричној зависној реченици, тако да је оријентир за ситуацију *тера* – тачка с којом се она одиграва истовремено – приповедачки презент *опазе* из више реченице.

У апсолутном презенту могу бити само несвршени глаголи, јер ситуација означена таквим презентом обухвата ТГ – почела је у прошлости и наставиће се и неко време у будућности. О виду глагола у релативном презенту говорићемо више у т. 4.1.

Аналогно презенту, за перфекат се може рећи да има опште временско значење претхођења (антериорности). Ако ситуација коју означава претходи ТГ, то је његово апсолутно значење (пр. 5). Ако претходи неком прошлом или будућем тренутку, то су његова релативна значења (пр. 6, 7, 8).

- (5) После неког времена дође ђаво и запита дете:
– Шта си научио? (*Ђаво и његов шегрт*)
- (6) Тако је седео на кобили једнако, а кад буде око поноћи, он задрема на кобили и заспи, а кад се пробуди, а он опкорачио некаку кладу па седи на њој и држи улар у рукама. (*Златна јабука и девет пауница*)
- (7) Он изиђе из села, и кад дође на оно исто место где је пре ону девојку нашао, она изиђе опет преда њ [...]. (*Златорунни ован*)
- (8) Ја ћу тебе учити свему његову занату, и он, кад год дође, питаће те јеси ли што научио [...]. (*Ђаво и његов шегрт*)

⁹Примери су узети из *Антологије народних приповедака* Војислава Ђурића (доступна на сајту Учитељског факултета у Београду, на адреси <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>). Глаголски облик о којем је реч подвучен је, а евентуалне друге релевантне речи истакнуте су полумасним слогом. Примери у раду потичу и из литературе о овим питањима, а неколико њих смо сами забележили у говору.

У пр. 5 ситуација *научио си* оријентише се у односу на ТГ – прошла је у односу на њега. У пр. 6 аутор текста је заузео тачку гледишта у прошлости – у ситуацији кад се јунак пробудио – и из ње ситуацију означену крњим перфектом *опкорачио* посматра као прошлу. У пр. 7 и 8 ситуације је *нашао* одн. *јеси научио* (које се налазе у зависним реченицама) прошле су у односу на ситуације *дође* одн. *питаће те*. У пр. 7 претхођење ситуације *нашао је* ситуацији *дође* означено је и лексички, прилогом *пре*.

Футур I има опште значење постериорности. Ако ситуација коју означава следи за ТГ, онда он има апсолутно значење (пр. 9). Ако следи за неким другим тренутком – обично прошлим (пр. 10), онда је то значење релативно:

(9) Само ваља управо да идеш, па ћеш наћи једне велике вратнице; кад проћеш оне вратнице, држи десно, па ћеш доћи управо у њихов град [...]. (*Златна јабука и девет пауница*)

(10) Кад уђе у змајеве дворе, нађе своју љубу, и обоје се врло обрадују кад се састану, па се стану разговарати шта ће сад, како ће се избавити. (*Златна јабука и девет пауница*)

Важно је напоменути да презент (несвршених глагола), перфекат, футур први и др. глаголска времена већ самим собом – без икакве одредбе – означавају прошлост, садашњост или будућност; уп. *идем*, *ишао сам*, *ићи ћу*. То значи да се глаголско време граматикализовало, тако што је за њега одређен посебан облик.

3.3. Релативна значења, како видимо, појављују се у два случаја. У једном случају се тачка гледишта аутора текста померила у неко друго време – он као да се „преселио” из ТГ у неки други тренутак и говори „из” њега (пр. 2, 4, 6). Релативна употреба глаголских времена среће се и у неким зависним реченицама (нарочито изричним) кад се у вишој реченици налази неко претеритално време или футур; тада је оријентациона тачка тај прошли или будући тренутак означен у вишој реченици (пр. 3, 7, 8, 10).¹⁰

Овде треба дати једну напомену. Када је у вишој реченици употребљен глагол у перфекту или неком другом претериталном облику, а ситуација исказана изричном реченицом треба да буде истовремена са ситуацијом више реченице, онда се у тој изричној реченици по правилу употребљава презент, а не перфекат. Другим речима, у српском језику нема тзв. слагања времена, као у неким другим језицима (нпр. енглеском или француском). На пример, у реченици *Осетио сам да пада киша* презент *пада* означава прошлу ситуацију која је истовремена

¹⁰ С. Танасић (2005, 2020) има другачије решење: релативна значења глаголски облици имају само у зависним реченицама (нарочито изричним), а у другим случајевима у питању су „временске транспозиције глаголских облика”, које „треба проучавати без успостављања односа према категорији индикатива и релатива” (Танасић 2020: 31). Међутим, разлика између релативне употребе и временске транспозиције чини нам се нејасном, будући да и за ову другу аутор каже да се „моменат говора не јавља као релевантна тачка за временско одмјеравање” (*исто*: 28–29), одн. објашњава је као „употребу облика једног значења у функцији исказивања другог значења у складу са одговарајућим контекстом” (Танасић 2005: 147). Обе те констатације важе и за релативну употребу глаголских времена. – У оквиру временске транспозиције Танасић говори и о приповедачкој употреби презента, о којој овде говоримо у т. 10.

са ситуацијом *осетио сам* (прецизније – обухвата је), док би перфекат – *Осетио сам да је падала киша* – означавао ситуацију која је ситуацији *осетио сам* претходила. Међутим, С. Танасић бележи и следећи пример, међу онима који илуструју да се у изричној реченици са значењем истовремености с прошлом радњом не мора употребити презент: *Што се вече више приближавало, осјећао сам како ми се у даху ширила и нарастала топлина* (Д. Лукић). Питање је какав би нормативни статус требало дати таквим примерима; чини се да би прикладнија формулација била ...*како ми се у даху шири и раста топлина*.¹¹

3.4. Ван овако дефинисаног апсолутива и релатива остаје – како је П. Сладојевић назива – *безвременска* употреба глаголских времена, у којој се временско значење глаголског времена „занемарује”, тако да глагол носи само своје лексичко значење и граматичка значења лица и броја; упркос томе, радња коју означава „има место у времену” (Сладојевић 1966: 17). Најважнији такав глаголски облик јесте презент свршених глагола, који је временски необележен и чије је временско значење потпуно зависно „од временске ситуације садржане у контексту” (*исто*: 20).¹² Илустроваћемо то овим примером: ако кажемо *падам*, означену ситуацију смештамо у садашњост захваљујући већ самом презенту не-свршеног глагола; али ако кажемо *паднем*, одсечак времена у којем се одиграва ситуација непознат је и разјасниће се тек у контексту: *Кад паднем, придржи ме* (будућност), *Сваки пут кад силазим овим степеницама, паднем* (понављање у садашњости), *Јуче потрчим за аутобусом и паднем* (прошлост) и сл.

4. Презент

4.1. Станојчић (¹²2010: 389) у релативни презент убраја и наративни (или историјски) презент, као „презент којим се означавају радње напоредне с неким временом (моментом, ситуацијом) у прошлости”, и даје следећи пример:

(1) Пре неколико дана *идемо* нас двојица улицом, *гледамо* излоге и управо пред књи-
жаром *сретнемо* Петра. *Уђемо* у књижару и *купимо* књигу коју нам је он одавно тражио.

Затим каже да се у релативном презенту за прошлост могу употребити глаголи оба вида – дакле, и свршени, „зато што се радње њима означене могу извр-

¹¹ У истој групи примера Танасић наводи још један који нама пара уши: *Виђао сам је како би прошла преко пијаче* (не наводи извор). Наиме, прихватљиво би било или *Виђао сам је кад би прошла преко пијаче* или *Виђао бих је како пролази преко пијаче* – али не и комбинација те две формулације.

¹² Сладојевић примећује да Белић и Стевановић употребљавају термин *релатив* да означе различите појаве; стога он релатив – под којим подразумева све неапсолутне немодалне употребе – дели на три случаја: релативновременску (то је она коју ми у овом раду називамо релативном), безвременску и ванвременску употребу глаголских времена, с напоменом да се те категорије „међусобно толико разликују да се с правом можемо питати је ли та њихова међусобна разлика ишта мања од разлике између неке од њих и индикатива у ужем смислу [= апсолутива]” (Сладојевић 1966: 11). – Најважнији случај „ванвременске” употребе, кад се „глаголска радња коју казује дати облик уопште не износи као догађај који припада времену”, јесте презент у конструкцији *да*+презент (в. т. 4.4).

шити и у једном тренутку времена у прошлости” (*исто*: стр. 388). Чини се да је то један од великих извора збрке у тумачењу значења презента.

Наиме, пошто се релативна употреба глаголског облика од апсолутне употребе разликује само по оријентационој тачки (у апсолутној употреби то је ТГ, а у релативној неки други тренутак), а у апсолутном презенту се могу употребити само несвршени глаголи, морало би следити да и значење релативног презента могу имати само несвршени глаголи.¹³ Дакле, у датом примеру релативно значење имају само глаголи *идемо* и *гледамо*, који означавају сразмерно трајне и једноличне ситуације у прошлости; глаголи *сретнемо*, *уђемо* и *купимо* имају другачије значење – употребљени су приповедачки (в. т. 10).

4.2. У релативни презент Станојчић (¹²2010: 388–389) убраја и квалификативни презент „којим се означавају радње што се понављају, односно врше онда кад се створе услови за њихово вршење” (пр. 2), као и презент „којим се означава вршење радњи по природном реду, обичају, навици и сл.” (пр. 3, 4). Примери су следећи:

(2) Чим се разиђе један круг, он луња по дворишту као уклетa душа, прилази другом кругу... Слуша шале од којих се други смеју громко и неодољиво. Слуша... и стрпљиво чека прилику. И кад му се учини погодан тренутак, он упада механички. Неко помене неку земљу, на пример Египат. Заим га прекида са готовом причом. (И. Андрић)

(3) Сунце излази на истоку, а залази на западу.

(4) После зиме долази пролеће.

Као доказ да је такав презент релативни узима то што се у тим примерима могу употребити и свршени глаголи а да се смисао не промени (*После зиме дође пролеће, У том малом свету ... деси се све оно што се деси у великим заједницама...*).

Сладојевић (1966: 46–47), са своје стране, коментарише следеће примере:

(5) Марко често иде у биоскоп.

(6) Марко често оде у биоскоп.

(7) Ми вас с времена на вријеме посјећујемо.

(8) Ми вас с времена на вријеме посјетимо.

Он примећује да „[п]резенти *иде* и *посјећујемо* јасно значе да се у садашњости врши итеративна радња” (*исто*: 47, истицање изворно), те да је ту презент несвршеног вида употребљен у „синтаксичком индикативу” [=апсолутно]. За такву употребу даје, између осталих, и пр. 9, а затим је пореди с примерима у којима је употребљен перфекат (пр. 10); из поређења је очигледно да понављање ситуација означених презентом припада садашњости, а понављање оних које

¹³ Исп. Сладојевић (1966: 19): „Исти разлози који не допуштају да перфективни презент буде схваћен као прави презент не допуштају ни да он буде схваћен као релативни презент (као израз релативне садашњости) у правој смислу ријечи. Без трајности и временске неограничености радње нема ни релативне садашњости.”

су означене перфектом – прошлости; битно је, дакле, ком временском одсечку припада период понављања:¹⁴

(9) На доручак, ручак и вечеру скупљамо се у трпезарији, где је и клавир и једно десетак новина и журнала. (Л. Лазаревић)

(10) Дан за даном, а он све по старом. Доносио је често пуне вишке новаца. Губио је такође. Долазио је често без прстења, без сахата и без златна силаја. Доносио је други пут и по два три сахата и по неколико прстенова. (Л. Лазаревић)

Што се тиче облика *оде* и *посјетимо* (пр. 6, 8) – презента свршених глагола – Сладојевић (*исто*: 47) сматра да они „сами по себи значе само временски неопређено (апстрактно) једнократно вршење перфективне радње”, да „[и] итеративност и схватање понављане радње као садашње даје ситуација”, те да је таква употреба презента безвременска.¹⁵

4.3. Станојчић (¹²2010: 389) за презент за будућност, који сматра релативним презентом, даје примере 11 и 12, а пример 13 наводи ради илустрације модалног презента (који означава „радњу која се намерава, односно жели (из)вршити”):

(11) Сутра, после часова, пућујемо у Суботицу.

(12) Кад завршим школу, уписујем се на студије.

(13) Одлазим кући и не враћам се више овамо!

Међутим, између наведених примера нема суштинске разлике: намеру да се радња изврши препознајемо у свима, као што у свима презент означава будућност.¹⁶ На њихову исту природу указује и глаголски вид: Станојчић и сам констатује да се у презенту за будућност могу употребити само несвршени глаголи, а додаћемо да су они обавезни и у пр. 13.

Чини нам се да у таквим случајевима презент несвршених глагола има обе природе – и модалну и релативну. Наиме, чврста увереност да ће се ситуација десити, одн. намера да се она деси – што је модална компонента значења – го-

¹⁴ Вуковић (1967) такође сматра да за глаголске радње које означавају, између осталог, уобичајене радње у садашњости а исказане су глаголима несвршеног вида (нпр. *Сваког дана устајем рано да би се пре поласка на факултет припремио за часове*) „не можемо никако рећи да њихово оријентационо време није актуелна садашњост (моменти говора)” (цитат на стр. 369, истицање изворно).

¹⁵ Танасић (2020) истиче да треба разликовати референцијалну и неререференцијалну употребу глаголских времена; у првој, радња се везује „за један моменат, за један временски одсјек”, а у другој се „радња врши у неограниченом броју временских интервала” (стр. 14) (реч је, дакле, о разлици између једнократности и итеративности). Међутим, иако каже да се у литератури поставља питање „о вези између категорија референцијалност/неререференцијалност глаголске радње и темпоралности”, он сам не успоставља јасан однос између појмова референцијалности/неререференцијалности и апсолутива/релатива. Ипак, на једном месту примећује да се код неререференцијалних радњи „не узима као битно” да ли се неки од интервала понављања подудара с моментом говора, него је важно „да ли неререференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о *садашњој радњи*” (стр. 25, истицање наше – Д.К.). Најважнији теоријски проблем поставља то што се у итеративном значењу могу употребити и свршени глаголи. Међутим, појам безвременског значења свршеног презента тај проблем решава.

¹⁶ Модалност је у 3. примеру појачана узвичником (одн. интонацијом), али сам презент има исто значење.

ворника „преноси” у будући тренутак, где он ту ситуацију посматра као истовремену с тим тренутком – што је релативна компонента значења. Тако је, заправо, јака модалност покренула механизам релативног значења. Иста је природа значења и аориста и перфекта у примерима као што су следећи:

(14) Забога, брате, молим те, умрех од жеђи; дај ми чашу воде. (*Златна јабука и девет пауница*)

(15) Јаши вранца, иди у Котаре, обоје смо изгубили главе. (Нар. песма)

у којима се говорник „сели” у будући тренутак и из њега ситуацију посматра као да се већ одиграла (шире о томе в. у Кликовац 2018).

4.4. У вези с презентом који се употребљава с везником *да*, Станојчић најпре даје такво решење по којем је тај презент модални кад је допуна модалним глаголима и изразима (*Нисам спреман да пишем, Желим да пишем, Хтео сам да пишем*), а његов карактер кад је допуна фазним глаголима „зависи од карактера управног глаголског облика” – па је у примеру *Ево, сад почињем да пишем* „индикативног карактера”, а у примеру *Луче ја почнем да пишем* релативног. Међутим, на крају као да одустаје од такве интерпретације и нуди следећу: „Гледано формално, с обзиром на то да се ту [презент] може заменити обликом инфинитива, који је, пре свега, облик за именовање радње, стања или збивања, и конструкција *да + презент* може се протумачити као облик за именовање радње коју неко жели вршити, може вршити, почиње вршити итд.” (цитат на стр. 390, истицање изворно). Дакле, није јасно које решење сматра исправним.

Сладојевић (1966: 28) такву употребу презента убраја у случајеве „ванвременске” употребе глаголских облика, кад „глаголска радња коју ти облици казују не добија мјесто у времену”. Презент с везником *да* „и нема праве предикативности и представља само допуна лексичкога значења глагола уз који стоји”, а такав је и инфинитив у допунској функцији. Такав презент, дакле, практично само именује радњу.

5. Перфекат

Уз то што означава претхођење ситуације садашњем тренутку, перфекат (и пуни и крњи, а типично саграђен од свршених глагола) може имати и значење резултативности, тј. имплицирати да је та ситуација оставила последице које важе у садашњости (нпр. Стевановић ³1979, Живковић 1963, Сладојевић 1966, Ивић 1980, Катичић 1981, Танасић 2005). Ево неколико примера:

(1) Види шта сам купила! (Разг.)

(2) – Пада ли киша? – Престала је. (Разг.)

(3) И тако она изађе пред ветра, приповеди му невољу своју; а ветар јој одговори:

– Ја сам га видео, он је чак у другоме царству, тамо се оженио и царује. (*Змија младожења*)

У пр. 1 *купила сам* значи исто што и *имам* (стога је и могуће рећи *Види...!*). У 2. пр. *престала је* значи исто што и *више не пада*. У пр. 3 перфекат *оженио се* улази у напоредни однос са презентима *је* и *царује* (он је чак у другоме царству, ожењен *је* и *царује*), што показује да је заправо еквивалентан презенту.

Ово су били примери са апсолутним резултативним перфектом. Међутим, значење резултативности може имати и релативни перфекат, у ком случају прошла радња оставља последице које важе у време вршења касније прошле радње (осим наведеног примера, такав је и пр. 6 у т. 3.2):

(4) Попевши се горе, стане ићи из једне собе у другу, и тако наиђе на једну собу у којој види своју сестру Ђе сједи а змај јој метнуо главу на крило па спава а она га биште. (*Чардак ни на небу ни на земљи*)

Наиме, змај спава тако што му је глава на девојчином крилу – што је последица тога што јој је он пре тога ставио главу у крило.

Станојчић (¹²2010: 391) говори о резултативном значењу перфекта и као пример наводи реченицу у пр. 5, с коментаром да она значи исто што и реченица из пр. 6:

(5) Приметио је да су врата баште иструлела и да се капија искривила,

(6) Приметио је да су врата баште била трула и да је капија била крива.

Пример 5, међутим, није најзгоднији за илустрацију резултативног значења перфекта из два разлога. Први је што је перфекат у њему употребљен релативно (врата башта су била иструлела и капија се била искривила пре радње означене глаголом *приметити*); пример са апсолутним резултативним перфектом био би једноставнији за разумевање, дакле – и методички прикладнији.

Други је проблем већи: реченица из пр. 6 исправније би гласила *Приметио је да су врата баште трула и да је капија крива* – са релативним презентом (*су, је*), који би означио истовременост стања са радњом означеном глаголом *приметити*, а не претхођење тој радњи; тој радњи претходиле су само *ситуације* означене глаголима *иструлети* и *искривити се*, а не *стања* произашла из тих ситуација.¹⁷

Треба, на крају, истаћи и да перфекат свршених глагола не мора имати резултативно значење; пример за то је приповедачки перфекат, а и перфекат несвршених глагола којим се описују једноличне ситуације у прошлости (т. 10).

6. Плусквамперфекат

Станојчић (¹²2010: 398) каже да овај глаголски облик „означава радњу, стање или збивање који су се извршили у прошлости пре неке друге, такође прошле радње, односно употребљава се да означи стање настало иза извршене

¹⁷ И дата дефиниција резултативног перфекта оставља недоумице: „Перфекат свршених [...] глагола [...] садржи и обавештење о томе да је дата радња резултирала и субјектовим стањем које говорник затиче и о којем извештава као уоченом у прошлости” (Станојчић ¹²2010: 391).

радње, а које је истовремено са неком прошлом ситуацијом о којој се говори”. Прво значење илуструје примерима 1–5, а друго примерима 6, 7:

(1) Кад је човек стигао у Цариград, Ћамила су већ били упутили Латиф ефендији. (2) Крилетић се је управо био обријао и умивао се гласно, кад Станић дође по њега. (3) После буна и ратова бејаху наишли неред, оскудица глад и свакојаке болести. (4) Вук Исакович беше отишао, а за њим нестајаху и слике њеног прошлог живота. (5) Французи их све дотле не беху приметили.

(6) Та висока дјевојка бијаше сасвим избезумљена од страховања. Говор јој се био одузео. Гледала је укочено и тупо у свијет. (7) Врата су била иструлела.

Иако су значења адекватно идентификована, сами примери нису најсрећније изабрани. Најпре, у свим примерима из прве групе плусквамперфекат има резултативно значење баш као и у примерима из друге групе: у пр. 1, кад кад је човек стигао у Цариград, Ћамил више није био ту, и сл. у другим примерима. У пр. 6 споран је облик *бијаше избезумљена*, јер је много вероватније да је то копулативна конструкција с глаголом *бити* у имперфекту него да је плусквамперфекат пасива глагола *избезумити* (парафраза *Ту високу дјевојку бијаху сасвим избезумили од страховања* тешко да би дошла у обзир). А у пр. 3 и 7 контекст није довољан да би значење плусквамперфекта било илустровано на одговарајући начин, тј. да би се препознало његово значење које је дистинктивно у односу на друге глаголске облике за прошлост.

Значење простог претхођења једне радње некој прошлој радњи плусквамперфекат заиста има; ево неколико примера:

(8) Дотле су га били дочекивали весело и срдечно, Тога дана, међутим, осетио је, чим је ушао међу њих, да нешто није у реду. (Радовановић 1990: М. Црњански)

(9) Биле су прошле свега четири године ... када је пред подне једног октобарског дана прилепљен на капији велики бео плакат. (Стевановић ³1979: И. Андрић)

У литератури се, осим значења резултативности за прошлост, помиње још једно значење плусквамперфекта: значење нерезултативности за садашњост, кад резултати (последике) прошле радње више не важе у садашњости. Сладојевић (1966: 60) супротставља примере *Уловио сам једну рибу* и *Био сам уловио једну рибу*, где је у другој реченици „јасно наглашено да, из било којих разлога, говорно лице више нема дотичне рибе”.

Милка Ивић (1980: 1980) наводи сличне минималне парове с перфектом и плусквамперфектом, где први глаголски облик означава важење, а други – неважење резултата радње у садашњости; ево једног:

(10) Ја сам га опрала. [Ено, суши се на тераси.] – То што је опрано сада је чисто.

(10а) Ја сам га била опрала. [Откуд сад на њему ове мрље?] – Својство чистоће се у међувремену поништило.

Из датих примера је јасно да се ситуације означене перфектом и плусквамперфектом не морају разликовати по удаљености од ТГ, него су се могле догодити у истом времену у прошлости, у ком случају се разликују само по својој (не)резултативности за садашњост. Значење термина „давно прошло време” је, дакле, само условно.

Иначе, како се често истиче, плусквамперфекат се углавном гради од свршених глагола; Радовановић сматра да разлог томе „треба, вероватно, тражити у наглашеној *резултативности* семантичке природе плусквамперфекта и перфективном виду као типичном носиоцу семантике резултативности” (1990: 184, истицање изворно).

ЛИТЕРАТУРА¹⁸

Белић 1998 [1958]: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развојку – Лингвистичка испитивања, Књига I*, [у књизи] Александар Белић, *Општа лингвистика* (прир. М. Ивић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, стр. 13–392.

Вуковић 1967: Jovan Vuković, *Sintaksa glagola – Studije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1967.

Живковић 1963: Sreten Živković, „Glavna funkcija perfekta”, *Ivšićev zbornik*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1963, стр. 415–420.

Ивић 1980: Милка Ивић, „О значењу српскохрватског плусквамперфекта”, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/1, стр. 93–100.

Катичић 1981: Radoslav Katičić, „Kategorija gotovosti u vremenskom značenju glagolskih oblika”, *Jezik*, god. 29, br. 1, 1981, стр. 3–13.

Кликовац 2004: Duška Klikovac, „O važnosti pojmovnih metafora za proučavanje leksikona srpskohrvatskog jezika”, [у књизи] *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: XX vek, 2004, стр. 113–163.

Кликовац 2018: Душка Кликовац, „О презенту несвршених глагола за означавање будућих ситуација”, [у књизи] *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2018, стр. 217–232.

Радовановић 1990: Milorad Radovanović, „O pluskvamperfektu”, [у књизи] *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Novi Sad: Dobra vest, 1990, стр. 183–199.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XX*, Београд: САНУ.

Сладојевић 1966: Петар Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига, 1966.

Станојчић ¹²2010: „Систем глаголских облика и његова употреба”, [у књизи] Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике, 2010. (12. издање), стр. 387–409.

¹⁸ Ово је литература поменута у овом, првом делу рада. Целокупна библиографија наћи ће се на крају другог дела.

Стевановић³1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II – Синтакса*, Београд: Научна књига, 1979. (3. издање).

Танасић 2005: Срето Танасић, „Синтакса глагола”, у: Пипер, Предраг и др., *Синтакса савременога српског језика – Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ / Београдска књига / Матица српска, 2005, стр. 345–476.

Танасић 2020: Срето Танасић, „Кратак увод у синтаксу глагола српског језика”, *Наш језик*, књ. LI, св. 1, 2020, стр. 1–42.

Duška B. Klikovac

ON THE TEMPORAL (INDICATIVE) MEANINGS OF VERB TENSES IN SERBIAN

Summary

This paper discusses the temporal meanings of verb tenses in the Serbian language against the background of the approach established by A. Belić and its further elaborations and modifications by other grammarians. Firstly, the notion of temporal (indicative) meaning is elucidated, as well as its types – absolute, relative, and timeless. Then the current secondary school grammar book interpretations which the author finds problematic are discussed, in light of the pertinent literature. Finally, the presented theoretical apparatus is applied to text analysis.

Keywords: Serbian, temporal meanings of verb tenses, absolute meanings, relative meanings, present, perfect, aorist, imperfect, pluperfect, narration.